

WALACRIA

EEN KRONIEK VAN WALCHEREN

DEEL 2

Stichting Natuur- en Recreatieinformatie

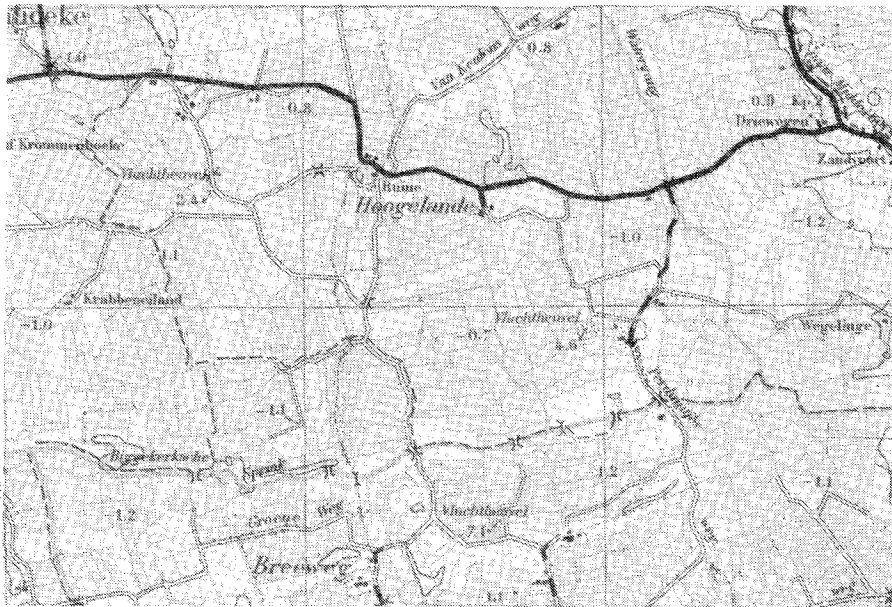
1989

De stichting van de kapel van Hogelande in 1189

P. A. HENDERIKX

Op Walcheren wordt in de periode tussen globaal 1150 en 1270 een opvallend groot aantal parochies gesticht ; onder andere in 1189 de parochie Hogelande, dit jaar precies achthonderd jaar geleden en derhalve reden om aan de achtergronden van dit gebeuren enige aandacht te besteden.

Ruim drie kilometer ten westen van Middelburg, midden in een vlak weidegebied ligt wat men pleegt te noemen de kapel van Hogelande. Van dit waarschijnlijk 15e-eeuwse bouwwerk, dat, vóór het in 1965 werd gerestaureerd, eeuwenlang een ruïne is geweest, zullen velen de oorspronkelijke functie niet kennen. En ook niet kunnen raden, want sedert op Walcheren na de inundatie van 1944 al te veel van het historische wegen- en verkavelingspatroon is uitgewist, is er in Hogelande weinig meer dat er op wijst dat hier eens een dorpje heeft gelegen en dat de „kapel” niets anders is dan het restant van de voormalige dorpskerk. Ook vóór de inundatie van 1944 was het dorp al lang zo goed als verdwenen, maar toen weerspiegelden de dorpsring rond de kerkruïne en de daar samenkomende weggetjes tenminste nog de structuur van de voormalige nederzetting (zie kaart I).

*Kaart I. Uitsnede uit de topografische kaart 1 : 25.000 van 1940.
De oude contouren van het dorp zijn nog zichtbaar.*

Evenals in veel andere kleine Zeeuwse dorpen is de parochiekerk in Hogelande in de 16e eeuw tijdens de reformatie buiten gebruik gesteld. Op Walcheren is dat gebeurd met nog zeventien andere kerken, bijvoorbeeld met die van Krommenhoeke, Mariekerke, Poppendamme en Buttinge in de directe omgeving van Hogelande. Op de redenen die daartoe hebben geleid zullen wij hier niet ingaan. Zijslechts gezegd dat gedacht kan worden aan een combinatie van factoren, zoals het geringe inwonertal van de betreffende parochies aan de vooravond van de reformatie, het gebrek aan predikanten in de begintijd van de hervorming, alsmede de verwoesting van kerken ten gevolge van het oorlogsgeweld in de eerste jaren van de Nederlandse Opstand. Het laatste heeft in ieder geval ook in Hogelande een rol gespeeld, want de kerk is daar verwoest tijdens het beleg van Middelburg in de jaren 1572-1574.

Niet echter het einde maar het begin van de parochie Hogelande is het onderwerp van dit artikel. Van slechts zeven van de veertig parochies die er in de middeleeuwen op Walcheren zijn geweest, zijn oorkonden overgeleverd die betrekking hebben op de parochiestichting. Een van die parochies is Hogelande, waarvan de stichtingsoorkonde in 1189, waarschijnlijk voor eind april, is uitgevaardigd door bisschop Boudewijn van Utrecht tot wiens diocees het overgrote deel van Zeeland behoorde (1). In deze oorkonde geeft de bisschop aan de parochianen van de Westmonsterkerk te Middelburg voorzover zij wonen in Hogelande het recht in hun eigen woonplaats een kapel te bouwen met, zoals hierna zal blijken, op het punt van de zielzorg dezelfde status als een parochiekerk. Dit jaar is dat precies achthonderd jaar geleden: reden om het hoe en waarom van de stichting van deze kapel eens wat nader te bekijken en dan vooral tegen de achtergrond van het ontstaan van de parochies op Walcheren in het algemeen. Daarbij kunnen wij, behalve op eerder door onszelf uitgevoerd onderzoek, met name steunen op de studie van C. Dekker over Zuid-Beveland, waarin, uiteraard toegespitst op dat eiland een goed beeld is gegeven van de gang van zaken bij de kerkstichtingen in heel Zeeland. (2).

Het eerste waarover de oorkonde van 1189 duidelijkheid verschaft is dat de nederzetting Hogelande op dat moment al bestaat. Hoelang is onzeker, maar de vroegste archeologische sporen in de nabije omgeving van de kapel dateren uit de 10e eeuw (3). Opmerkelijk zijn wel de ligging en de naam van de plaats, zeker in combinatie met elkaar. Weliswaar ligt de kerk thans wat hoger dan de omgeving op een kunstmatig opgeworpen kerkwerf, maar anders dan verreweg de meeste dorpen op het oude land van Walcheren is Hogelande niet ontstaan op een van de vele, uit vooral zand en klei bestaande kreekkruggen die het eiland doorsnijden, maar midden in een klei-op-veengebied daar tussenin (zie kaart II). Dat de nederzetting niettemin Hogelande heet, zou erop kunnen wijzen dat hier de klei-op-veenbodem vóór de inklinking en het moeren van de grond naar het midden toe enigszins heeft opgelopen (4).

Het tweede dat uit de oorkonde blijkt is dat Hogelande in 1189 deel uitmaakt van de Westmonsterparochie, die zich kennelijk tot ver buiten de stad Middelburg uitstrekt. Dit wordt begrijpelijk wanneer wij kijken naar de geschiedenis van de kerkelijke organisatie op Walcheren in het algemeen. Net als in heel Zeeland valt deze uiteen in drie perioden. Ten eerste de tijd vanaf het optreden van Willibrord als prediker van het christendom (circa 700) tot ongeveer het midden van de 12e eeuw. In deze periode worden in Zeeland slechts weinig kerken gesticht, niet meer dan twaalf, waarvan vijf op Walcheren. De parochies zijn in die tijd zeer groot en

omvatten veelal een aanzienlijk aantal nederzettingen. Daarna volgt de periode van rond 1150 tot circa 1270. Deze wordt gekenmerkt door een ware hausse in parochiestichtingen, waarbij wel haast elk dorp zijn eigen kerk krijgt, hetzij eerst als kapel hetzij direkt als zelfstandige dochterkerk van een bestaande kerk. In de derde periode, na ongeveer 1270, verandert er gedurende de middeleeuwen in de kerkelijke indeling van Zeeland weinig meer. Slechts incidenteel worden er in die tijd nog nieuwe parochies gesticht.

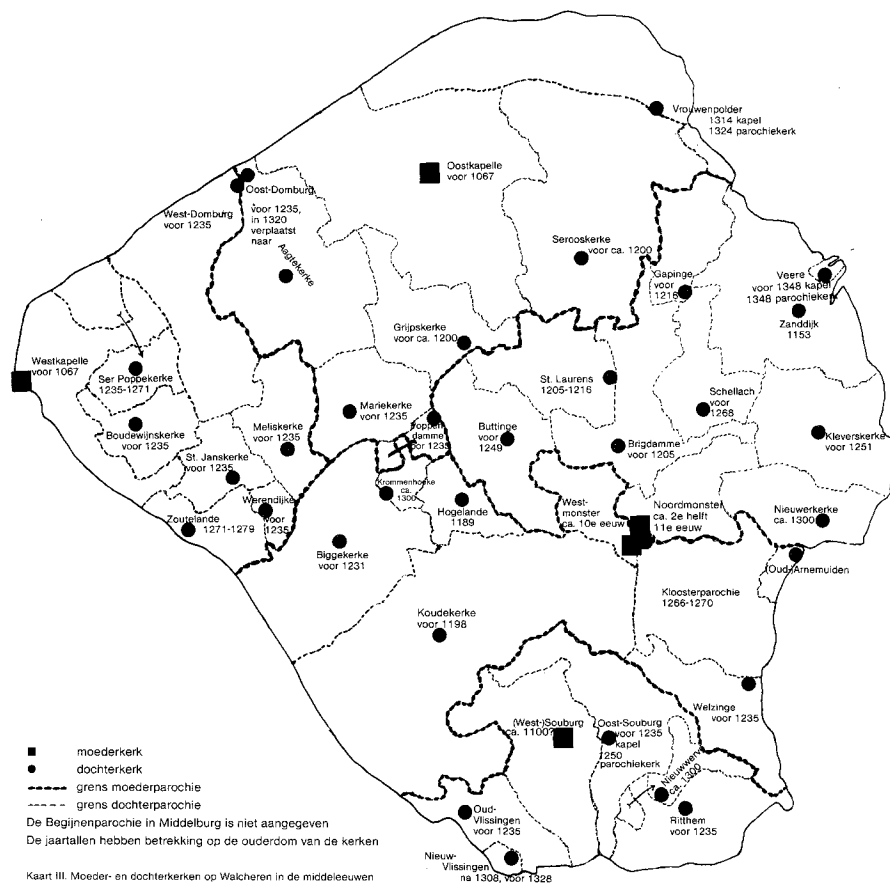
Kaart II, Kreekruggen en middeleeuwse nederzettingen op Walcheren

Bodemgesteldheid sterk vereenvoudigd naar Senneker en Van der Meer (1952). Vgl. voor de plaatsnamen kaart III.

Op Walcheren - zie kaart III - ontstaan in de eerste periode, dus vóór circa 1150, de kerken van Oostkapelle en Westkapelle (vóór 1067), waarschijnlijk als dochterkerken van een misschien nog door Willibrord gestichte en voor het midden van de 11e eeuw reeds verdwenen kerk in de vroegmiddeleeuwse handelsnederzetting bij Domburg; verder de Westmonsterkerk te Middelburg, die daar tot de afbraak in 1575 op de Grote Markt heeft gestaan en mogelijk is gesticht in de 10e eeuw; voorts de Noordmonsterkerk te Middelburg, gesticht in de tweede helft van de 11e of in de vroege 12e eeuw als dochterkerk van de Westmonster - deze kerk stond tot de sloop in 1833 op het Hofplein in Middelburg -, en tenslotte de kerk van (West-) Souburg,

eveneens een dochter van de Westmonster. Tot de moederparochies Oost- en Westkapelle behoorde het noordwesten van Walcheren, tot Souburg het zuiden van het eiland, tot Noordmonster het noordoosten alsmede Noord-Beveland, Wolfaardsdijk en een deel van Zuid-Beveland en tot Westmonster het middendeel van Walcheren en eveneens een deel van Zuid-Beveland. Van deze kerken zijn die van Oostkapelle, Westkapelle en Souburg in de vroege 12e eeuw eigenkerken van de bisschop van Utrecht, is de Noordmonster een eigenkerk van het kapittel van St. Pieter te Utrecht en de Westmonster van de Utrechtse St. Paulusabdij. Eigenkerken : dat betekent in die tijd dat de eigenkerken, in dit geval de bisschop, het kapittel van St. Pieter en de abdij van St. Paulus de betreffende kerken als hun bezit beschouwen, de parochiegeestelijken aanstellen en de tienden, dat wil zeggen het tiende deel van de opbrengsten van het land, alsmede andere kerkelijke inkomsten binnen de parochies innen, uitgezonderd datgene wat voor de parochiepriester is bestemd.

In de tweede van de genoemde perioden, de tijd waaruit de meeste parochies in Zeeland dateren (circa 1150-1270), valt de stichting van de kapel te Hogelande, evenals die van maar liefst 29 andere kapellen en dochterkerken op Walcheren (zie kaart III). Wat in 1189 in Hogelande gebeurt maakt duidelijk deel uit van een historisch fenomeen, waarvan wij in dit artikel willen proberen de achtergronden nader toe te lichten.

Bekijkt men de tekst van de oorkonde van 1189 dan ziet men dat de bisschop toestemming geeft voor de bouw van de kapel nadat de inwoners van Hogelande zich er bij hem over hebben beklaagd dat zij niet in staat zijn de diensten in de Westmonsterkerk te Middelburg bij te wonen in verband met dodelijke vete's en vijandelijkheden waarin zij verwickeld zijn. Met andere woorden, zij zien geen kans de weg naar hun parochiekerk in Middelburg veilig af te leggen omdat zij zich bedreigd voelen. Door wie vermeldt de oorkonde niet ; men zou kunnen denken aan vete's met lieden die langs de af te leggen route naar Middelburg wonen, of misschien ook aan problemen met medeparochianen in Middelburg zelf. De genoemde redenen om de bisschop te verzoeken een eigen kerk of kapel te mogen bouwen, wijken af van die in de meeste stichtingsoorkonden van kerken en kapellen. Over het algemeen wordt daarin als hoofdprobleem de slechte begaanbaarheid van de wegen, vooral in de winter aangevoerd. Eén ding is echter hetzelfde : evenals elders willen de inwoners van Hogelande in het vervolg in hun eigen dorp naar de kerk kunnen gaan zodat voor hen het kerkelijke leven tot een locale aangelegenheid wordt.

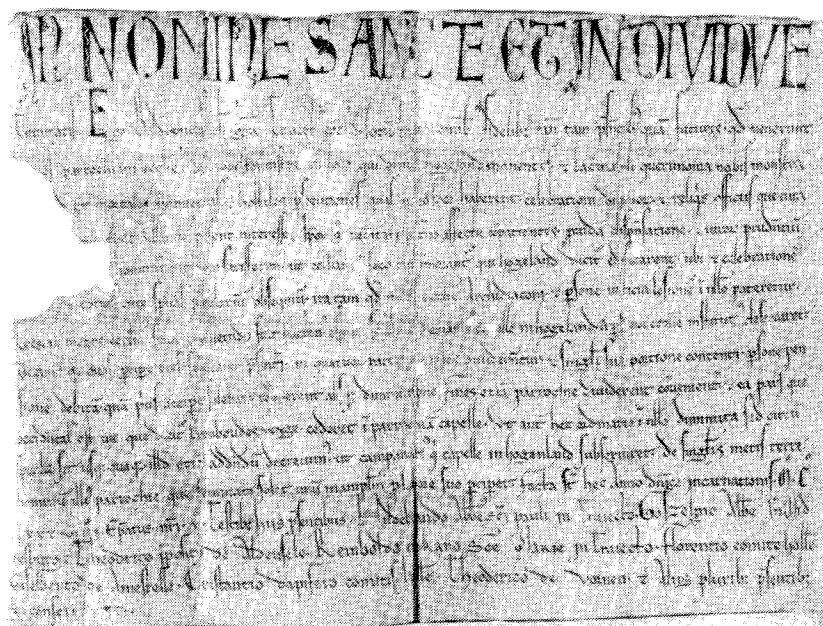
Gelet op het feit dat in dezelfde periode een zelfde wens in veel andere plaatsen moet hebben bestaan, is het van belang na te gaan of hierbij ook meer structurele redenen een rol kunnen hebben gespeeld dan alleen slecht begaanbare wegen en twisten met omwonenden.

Een essentiële factor is allereerst de bevolkingstoename die zich in Zeeland vanaf de 12e eeuw manifesteert : onder andere in de wijze waarop men in staat is na de stormvloed van 1134 de Zeeuwse eilanden systematisch te bedijken en daarmee op deze stormvloed heel anders te reageren dan op die van 1014. Veel dorpen zullen pas in de 12e of 13e eeuw een omvang bereiken die het mogelijk maakt ter plaatse de kosten te dragen van het onderhouden van een priester en het onderhoud van een kapel of kerk. Bevolkingstoename schept dus de mogelijkheid tot het stichten van meer kerken. Het is als het ware een voorwaarde vooraf, die echter slechts betekenis krijgt wanneer tegelijkertijd in de diverse nederzettingen ook de behoefte ontstaat aan een eigen kerk. Dit nu lijkt in de loop van de 12e eeuw in toenemende mate het geval te zijn, zowel door kerkelijke als wereldlijke oorzaken.

In de eerste plaats is er de invloed van de Gregoriaanse hervormingsbeweging, genoemd naar paus Gregorius VII (1073-1085). Deze beweging keert zich tegen verwereldlijking van de geestelijkheid, handel in geestelijke ambten, invloed van leken in de kerk en andere als misstanden gevoelde zaken. Bovendien streeft zij intensief naar een verbetering van de zielzorg en stimuleert zij de gelovigen tot het vaker bijwonen van de mis, het vaker deelnemen aan de communie en het op gezette tijden biechten bij de eigen parochiepriester.

De ideeën van de Gregoriaanse hervormingsbeweging bereiken Zeeland in eerste instantie vanuit Vlaanderen, waarvan Zeeland Bewestenschelde, dat wil zeggen Zeeland tussen de huidige Ooster- en Westerschelde, tot 1127 deel uitmaakt. Uit Vlaanderen komt circa 1110 de rondtrekkende prediker Tanchelm († 1115), die doorsommigen als overtrokken Gregoriaan, door anderen als ketter wordt gezien en die in Zeeland de bevolking aanzet geen tienden te betalen aan de Utrechtse eigenkerkheren (5). Eveneens vanuit Vlaanderen wordt in 1123 binnen het kader van de hervormingsbeweging een klooster van reguliere kanunniken gesticht op Walcheren. Het is dit convent dat in 1127, wanneer het Vlaamse gezag in Zeeland Bewestenschelde plaats maakt voor dat van de graaf van Holland, wordt omgezet in een Norbertijner (Premonstratenzer) abdij en wel met medewerking van bisschop

Godebold, de eerste hervormingsgezinde bisschop van Utrecht (6). Deze abdij, waarvan men mag aannemen dat zij van het begin af aan in Middelburg gevestigd is geweest, stelt zich tot taak, evenals haar moederklooster de St. Michielsabdij te Antwerpen, de ideeën van de hervormingsbeweging te verbreiden en de nog als ketterij voortlevende beweging van Tanchelm te bestrijden. Voor de Middelburgse Onze Lieve Vrouwe abdij staat verbetering van de zielzorg centraal. Bisschop Godebold en zijn direkte opvolgers schenken aan de abdij de kerken van Souburg en Oost- en Westkapelle. Verder weet de abdij vóór 1162 de kerk van Welle op Noord-Beveland te verwerven evenals een deel van het eigenkerkrecht van de Westmonsterkerk te Middelburg, dat tevoren geheel in handen moet zijn geweest van de Utrechtse St. Paulus-abdij. Dit betekent dat de abdij als eigenkerkheer in de gelegenheid is in deze kerken parochiegeestelijken aan te stellen. Bovendien heeft de abdij van bisschop Godebold het recht gekregen overal in Zeeland te preken in verband met de ketterij van Tanchelm en de *duritiam gentis*, de ruwheid van de bevolking (!) (7). Zowel in de eigenkerken als daarbuiten kan de abdij dus haar invloed doen gelden, en zo verbetering van de zielzorg nastreven en een veelvuldiger kerkbezoek en het vaker communiceren en biechten door de gelovigen bevorderen.

Baldwinus, bisschop van Utrecht, verleent toestemming aan de parochianen van Westmunster, die te Hogelande wonen, een kerk te stichten, 1189 (waarschijnlijk vóór september). Rijksarchief in Zeeland, Archief Onze Lieve Vrouwe Abdij te Middelburg, inv.nr. 463.

Constateert men dan na enige tijd, namelijk vanaf het midden van de 12e eeuw een sterke toename van het aantal parochiestichtingen, dan lijkt het aannemelijk dat de prediking vanuit de abdij van Middelburg hierop mede van invloed is geweest. Immers, parochies die tot dan toe diverse nederzettingen omvatten en zo groot zijn dat de parochianen soms meer dan vijf kilometer van hun kerk verwijderd wonen, lenen zich niet voor het door de Middelburgse Norbertijnen gepropageerde frequente, tenminste wekelijkse kerkbezoek. De uiteindelijke consequentie van de beoogde intensivering van het kerkelijk leven is in feite niets minder dan de stichting van een afzonderlijke kerk in elke woonkern van enige omvang.

Dat de kerkelijk-religieuze impuls belangrijk is bij de vele kerkstichtingen na circa 1150 is derhalve waarschijnlijk, maar het is zeker niet de enige drijfveer geweest. Ook factoren van profane aard zijn aanwijsbaar. Wij weten dat de dorpskerk in Zeeland in de eerste helft van de 13e eeuw in meer dan alleen kerkelijk opzicht een centrale plaats inneemt in de locale gemeenschap. Uit de keur voor Zeeland die Floris de Voogd als regent voor de minderjarige graaf Floris V rond 1257 uitvaardigt en waarin het op dat moment gangbare landrecht is vastgelegd blijkt dat zowel parochiekerk als parochiepriester een functie vervullen in het rechtsleven van het zogenaamde vierschaarambacht, dat wil zeggen het locale, aanvankelijk regionale rechtsdistrict met een eigen schepencollege dat in de bronnen ambacht heet, maar dat wij met Dekker duidelijkheidshalve aanduiden - waarom zal straks blijken - met de term vierschaarambacht (vierschaar=gerecht). Zo moeten klachten wegens diefstal in de kerk van het ambacht worden ingediend bij de ambachtsschout en drie parochianen, moet het doen van *scuttinghe*, het vangen en in bewaring nemen van vee dat zich op verboden terrein bevindt, op dezelfde dag in de kerk bekend worden gemaakt ten overstaan van drie parochianen, en kan de parochiegeestelijke worden betrokken bij het doen van een *custinghe* (een onschuldseed of boedeleed). Ook aanklachten wegens moord op of verwonding van iemand op weg van of naar de graaf kunnen in de parochiekerk van de dader worden ingediend (8). Enige decennia later bepaalt bovendien de keur van Floris V (1290) dat geboden inzake dijken en wateringingen op zondag in de kerk door de schepenen van het vierschaarambacht moeten worden afgekondigd (9). De rol in de rechterlijke organisatie die de Zeeuwse parochiekerken hier blijken te vervullen, krijgt nog meer reliëf wanneer men constateert dat de keuren van Floris de Voogd en Floris V er gezien bovengenoemde bepalingen vanuit lijken te gaan dat elk vierschaarambacht een eigen kerk heeft; zelfs is éénmaal sprake van de kerk van het ambacht. Duidelijker nog zijn op dit punt de keuren van graaf Willem III uit 1328 voor Zeeland Bewesten- en Beosten-schelde. Parochies en vierschaarambachten vallen volgens deze keuren volledig samen (10). Waarschijnlijk is dit tevoren ook altijd zo geweest. De vermelding in de late 12e eeuw van de vierschaarambachten Westmonster en Noordmonster, beide met een zo typische parochienaam - monster betekent hier kerk -, terwijl een ambacht Middelburg nooit heeft bestaan, vormt daarvoor een duidelijke aanwijzing (11). Maar dat betekent dan wel dat, wanneer dit in de late 12e en de 13e eeuw inderdaad de situatie is, de stichting van een nieuwe parochie in die tijd ook de vorming van een nieuw vierschaarambacht tengevolge heeft. Met andere woorden, dat wanneer een nederzetting zich kerkelijk weet los te maken uit het grotere verband van een moederparochie, zij ook in rechterlijk opzicht een afzonderlijke eenheid gaat vormen, los van het grotere vierschaarambacht waartoe zij tot dan toe heeft behoord.

Dat dit wereldlijke aspect naast kerkelijk-religieuze factoren de sterke toename van het aantal kerkstichtingen moet hebben bevorderd, wordt onmiskenbaar wanneer men weet dat de instelling als zodanig van het vierschaarambacht dateert van niet lang na het midden van de 12e eeuw, dus juist uit de tijd waarin de hausse in parochiestichtingen een aanvang neemt (12).

De belangrijkste reden voor de instelling van de vierschaarambachten is gelegen in de toenemende noodzaak van een goede zorg voor de afwatering en een goed onderhoud van de dijken, welke na de stormvloed van 1134 allengs worden aangelegd. Meer in het algemeen kan men zeggen dat de behoefte aan een betere rechterlijke organisatie op regionaal en lokaal niveau te maken heeft met de al genoemde bevolkingsgroei die een toename in aantal en omvang van de nederzettingen en een intensiever agrarisch gebruik van het land met zich mee brengt. Niet alleen de mogelijkheid en de noodzaak van dijkbouw op grote schaal na de stormvloed van 1134, maar ook de noodzaak van een goed onderhoud van de dijken nadien en een betere beheersing van het binnenwater vloeien hieruit voort. Meer dan de leden van de grafelijke centrale schepenbank voor héél Zeeland zijn hier de schepenen van de vierschaarambachten, bekend als zij zijn met de plaatselijke waterstaatkundige omstandigheden, in staat toezicht uit te oefenen en snel en terzakekundig over de veelal technische aangelegenheden te oordelen. Een intensievere beoefening van akkerbouw en veeteelt betekent bovendien dat de lokale samenleving ingewikkelder wordt op het gebied van grondgebruik en grondbezit, met alle geschillen en overtredingen vandien. Het lijkt in dit verband niet toevallig dat ook zaken van veldpolitie tot de competentie van de ambachtsschepenen behoren en dat al vroeg in de 13e eeuw de overdracht van onroerend goed ten overstaan van deze schepenen blijkt plaats te vinden (13).

Gaat men er nu vanuit dat vierschaarambacht en parochie van meet af aan samenvallen - de aanwijzingen gaan zoals wij zagen duidelijk in die richting - dan zijn, gelet op de grootte van de parochies rond het midden van de 12e eeuw, de eerste vierschaarambachten vrij uitgestrekt geweest en zullen diverse nederzettingen hebben omvat. De behoefte binnen een nederzetting aan meer zelfstandigheid op rechterlijk gebied kan dan mede een stimulans zijn geweest voor het stichten van nieuwe parochiekerken. Voor een lokale gemeenschap is het hebben van een eigen schepenbank zonder twijfel aantrekkelijk. Het betekent dat de rechtspleging in zaken die tot de competentie van de ambachtsschepenen behoren, waaronder met name waterstaatszaken, in handen is van een college dat geheel bestaat uit lieden die ter plaatse gegoed en dus belanghebbenden zijn. Immers, volgens de keur van Floris de Voogd heeft een schepen weliswaar niet in een vierschaarambacht te wonen maar hij moet er wel voor minstens 10 gemet aan land bezitten (14). Het is dan wel de vraag of de aanwezigheid van een parochiekerk formeel ook werkelijk vereist was bij de vorming van een nieuw vierschaarambacht. Formeel is een groot woord, maar de feitelijke situatie in de late 12e en 13e eeuw lijkt daar wel op te wijzen. In dit verband is het goed om te zien dat ook de vierschaarambachten in het aangrenzende deel van Vlaanderen oorspronkelijk samenvielen met parochies. Dit geldt zowel voor de Vier Ambachten (Hulst, Axel, Assenede en Boekhout) als voor de drie vierschaarambachten in het noorden van het Vrije van Brugge, namelijk Aardenburg, Oostburg en IJzendijke. Van de drie laatste weten wij zeker dat zij in 1174/5 bestaan; met Axel, een van de Vier Ambachten, is dat al in 1163 het geval. Evenals de Zeeuwse vierschaarambachten zullen ook de Vlaamse mede zijn gevormd in verband met de waterstaatsproblematiek (15).

Nemen wij nu aan dat de tot hiertoe genoemde factoren van kerkelijke en wereldlijke aard die op de vele kerkstichtingen op Walcheren en elders in Zeeland van invloed kunnen zijn geweest, ook in Hogelande een rol hebben gespeeld bij de stichting van de kapel, dan kan men de vraag stellen wie zich daarvoor binnen de plaatselijke gemeenschap het meest hebben ingezet. De oorkonde van 1189 spreekt alleen over parochianen en geeft geen nadere bijzonderheden. Zeker is wel dat zij die zich tot de bisschop hebben gewend edelen zijn geweest. Alleen edelen tellen in die tijd ten volle mee. Over de voor een belangrijk deel onmondige onedele bevolking oefenen zij, in het bijzonder de ambachtsschouten, voogdijrechten uit, en uit de omvangrijke boerenadel komen ook de publieke gezagsdragers voort: alle ambachtsschouten zijn edelen en eind 12e eeuw geldt hetzelfde hoogstwaarschijnlijk ook nog voor de ambachtsschepenen.

Dat met name de ambachtsschouten, de vertegenwoordigers van de graaf op lokaal niveau, die zich in de loop van de 13de eeuw ambachts^{heren} gaan noemen, een rol hebben gespeeld bij de vele kerkstichtingen in Zeeland is voor Zuid-Beveland aangetoond door Dekker en hebben wij zelf voor Walcheren kunnen constateren. (16). Als hoogste gezagsdragers ter plaatse zijn zij het die naar buiten toe de bevolking van een nederzetting vertegenwoordigen. Maar dan vraagt de lezer zich vanzelfsprekend wel af hoe het mogelijk is dat ambachtsschouten kunnen optreden daar waar de parochie en dus ook het vierschaarambacht nog gevormd moet worden! Dat lijkt inderdaad ongerijmd, maar is het niet. Om dat duidelijk te maken is het nodig wat uitvoeriger in te gaan op de specifieke kenmerken van de Zeeuwse ambachten en de positie van de ambachtsschouten/heren. In de 13e en 14e eeuw blijkt in een Zeeuws vierschaarambacht, dat in de bronnen ambacht zondermeer wordt genoemd, praktisch steeds een *aantal* ambachtsheren te functioneren, ieder met een eigen territorium dat eveneens ambacht heet. Binnen die eigen ambachten oefenen de ambachtsheren een aantal gezagsrechten zelfstandig uit, maar op het terrein van de rechtspraak, namelijk als „maners” van de schepenenbank werken zij met elkaar samen binnen het kader van het vierschaarambacht. Omdat de functie van ambachtsheren volgens Zeeuws recht vererft op alle zonen en niet alleen op de oudste, heeft binnen het vierschaarambacht regelmatig ambachtssplitsing plaats. Daarentegen blijft het territorium van het vierschaarambacht zelf ongewijzigd zolang er geen nieuwe parochiekerk wordt gesticht. De verwarrende tweeledige betekenis van het woord ambacht die met deze structuur samenhangt is voor Dekker reden geweest om voor het „grote” ambacht waar de ambachtsschepenenbank, de ambachtsvierschaar functioneert de door ons al veelvuldig gebruikte term *vierschaarambacht* in te voeren en daarnaast de term *ambacht* te reserveren voor het gezagsgebied van één ambachtsheren. Dat Dekker kiest voor deze terminologie en niet zoals destijds Gosses voor respectievelijk de termen ambacht en ambachtspartie (17) hangt samen met Dekkers plausibele veronderstelling dat in de tijd dat het vierschaarambacht wordt ingesteld het ambacht in de enge zin al lange tijd bestaat als distrikt waarbinnen de betreffende ambachtsschout diverse overheidsfuncties uitoefent. Dekker houdt dit ambacht dus voor primair en het vierschaarambacht voor een jongere ontwikkeling. Daarbij is het waarschijnlijk dat reeds de allereerste vierschaarambachten uit meer ambachten hebben bestaan, en dus een aantal ambachtsschouten hebben gehad. Gezien de uitgestrektheid van de parochies rond het midden van de 12e eeuw en dus ook van de oudste vierschaarambachten mag men dit althans aannemen.

De ruïne van Hogelande, vooroorlogse toestand.

Gaan wij hiervan uit, dan is het, terugkerend naar de vraag wat de rol van ambachtsheren bij de kerkstichtingen kan zijn geweest, zeer wel denkbaar dat, hetzij al vrij snel na de instelling van de eerste vierschaarambachten, hetzij bij verdere ambachtssplitsing, een afzonderlijke ambachtsheer zal streven naar een grotere zelfstandigheid voor zijn eigen ambacht door de stichting van een kerk en daarmee de verheffing van zijn ambacht tot een vierschaarambacht. Men moet zich daarbij realiseren dat de ambachtssplitsing in de tweede helft van de 12e en de eerste helft van de 13e eeuw nog niet heeft geleid tot de ambachtsversnippering die wij uit de 14e eeuw kennen: het is in die tijd nog heel goed mogelijk dat de zoon van een ambachtsheer na de dood van zijn vader als erfdeel een hele nederzetting als ambacht verwerft. Het streven van de ambachtsheer naar een eigen vierschaarambacht versterkt dan de binnen die nederzetting levende behoefte aan grotere lokale zelfstandigheid op kerkelijk en wereldlijk, vooral waterstaatkundig gebied. Zijn motieven zullen dezelfde zijn als die van de ambachtsingezetenen. Daarenboven werkt voor hem een eigen vierschaarambacht statusverhogend - net als trouwens het stichten van een kerk - en ontslaat het hem van de noodzaak samen te werken met mogelijk rivaliserende of vijandige ambachtsheren in andere nederzettingen van het vierschaarambacht; iets waarbij men onwillekeurig denkt aan de vete's uit de oorkonde voor Hogelande.

Dat ambachtsheren een leidende rol hebben gespeeld bij de stichting van parochiekerken wordt wel haast zeker weerspiegeld door de vele nederzettingenamen eindigend op -kerke en beginnend met een persoonsnaam, zoals op Walche-

ren Biggekerke, 's Heer Alardskerke (=Serooskerke), Kleverskerke, Ser Poppekerke en diverse andere. Plaatsnamen met het bestanddeel 's Heer (soms samengetrokken tot Ser) vormen daarbij een extra aanwijzing dat het inderdaad gaat om de namen van ambachtsheren. Ook in een aantal oorkonden die betrekking hebben op de stichting van parochiekerken ziet men lieden optreden die zeer waarschijnlijk als ambachtsheer de leiding bij de kerkstichting hebben gehad en deze ook voor een belangrijk deel materieel mogelijk hebben gemaakt. Aldus Hugo Snottolf bij de stichting van de kerk van Zanddijk (1153), een zekere Willem die met parochianen te Brigdamme toestemming krijgt binnen die parochie een nieuwe kerk te bouwen, te weten de kerk van wat later St. Laurens heet (1205), alsook Pieter Willemszoon van Souburg, de stichter in 1250 van de kerk van Oost-Souburg (18). Overigens wil dit niet zeggen dat kerkstichting in alle gevallen van één ambachtsheer is uitgegaan. Het is niet onmogelijk dat in een nederzetting al vroeg meer dan één ambachtsheer gerechtigd is en dat de in een plaatsnaam vernoemde heer of de in een stichtingsoorkonde bij naam genoemde persoon niet de enige maar wel de belangrijkste ambachtsheer ter plaatse is, diegene ook die het leeuwendeel van de *dos*, de schenking aan de kerk van een vaste bron van inkomsten voor zijn rekening heeft genomen. Daarnaast kan in een nederzetting ook sprake zijn van een aantal globaal gelijk gerechtigde ambachtsheren die op voet van gelijkheid samenwerken bij de stichting van een kerk of kapel, zonder dat hun motieven wezenlijk andere behoeven te zijn dan die van een alleen optredende heer. Het is onzes inziens niet geheel ondenkbaar dat wij met een dergelijke samenwerking te doen hebben in Hogelande. Zeker weten wij niets, maar het feit dat in de oorkonde van 1189 geen enkele parochiaan bij naam wordt genoemd kan misschien in die richting wijzen.

Wanneer wij hebben gezien welke combinatie van motieven schuil kan gaan achter de wens van de inwoners en ambachtsheren van een Zeeuws dorp, dus ook van die van Hogelande, om een eigen kerk te stichten, dan rest de vraag hoe in 1189 de bisschop van Utrecht concreet op het verzoek van de ingezetenen van Hogelande heeft gereageerd. Vooropgesteld dit: de bisschop heeft, zoals met zoveel woorden in de stichtingsoorkonde staat, zijn besluit niet alleen genomen, maar zich laten adviseren. Gezien de getuigenlijst van de oorkonde in de eerste plaats door de abten van de abdij van St. Paulus te Utrecht en de Norbertijnerabdij in Middelburg, dat wil zeggen door de eigenkerkheren, of, om de langzaam doordringende modernere terminologie van de 13e eeuw te gebruiken, de patronen van de Westmonsterkerk te Middelburg, die als direkt belanghebbenden kunnen worden beschouwd. Verder wordt ook graaf Floris III van Holland, die een broer is van bisschop Boudewijn, in de getuigenlijst genoemd. Als graaf in Zeeland heeft hij mogelijk kort voor zijn vertrek ter kruisvaart de zaak van zijn onderdanen uit Hogelande bij zijn broer bepleit (19).

Het besluit van de bisschop houdt in dat de inwoners van Hogelande een kerk mogen bouwen waar zij de mis kunnen bijwonen en de volledige geestelijke verzorging kunnen ontvangen. Verder wordt de aanstelling en de bezoldiging van de priester geregeld, wordt de parochiegrens vastgesteld en de vergoeding voor de klokkenluider bepaald.

Problematisch lijkt op het eerste gezicht dat de oorkonde de termen *ecclesia* (kerk) en *capella* (kapel) door elkaar gebruikt. De gegeven toestemming betreft de bouw van een *ecclesia*, een kerk, maar vervolgens is sprake van de priester van de kapel, de parochie van de kapel en de klokkenluider van de kapel. Alleen het op te trekken gebouw wordt dus als kerk aangeduid terwijl voor het overige het woord kapel wordt

gebruikt. Hoewel het juridisch onderscheid tussen de begrippen kerk en kapel in de middeleeuwen niet altijd duidelijk is en vaak per bisdom verschilt, moet men in het geval van de oorkonde van 1189 wel concluderen dat de bisschop de nieuwe stichting niet ziet als een volledig zelfstandige dochterkerk van de Westmonster (20). Dit hangt niet samen met de functie van de kerk. De kapel van Hogelande is niet een kapel zonder eigen afgepaald parochiegebied en met slechts een gedeeltelijke zielzorg, waar men voor bijvoorbeeld dopen en begraven aangewezen is op de moederkerk. Wat de oorkonde vermeldt omtrent de volledige geestelijke verzorging en de parochiegrens geeft aan dat de kapel op dit punt gelijkwaardig is aan een zelfstandige parochiekerk. Dat niettemin de term kapel wordt gebruikt houdt veeleer verband met de positie van de dienstdoende priester. Aan de kapel zal, zo blijkt uit de oorkonde, geen zelfstandige parochiepriester worden verbonden maar een vicaris, een plaatsvervanger van de *persona*, de met de zielzorg beklede parochiepriester van de Westmonsterkerk, die in latere tijd rector wordt genoemd en door wie de priester van Hogelande ook zal worden aangesteld. Deze vicaris zal op één lijn staan met de twee reeds in de Westmonsterkerk zelf aanwezige vicarissen. Zowel de twee vicarissen en de rector van die kerk als de priester van Hogelande zullen als bezoldiging ieder een kwart ontvangen van de tevoren alleen voor de drie priesters van de Westmonsterparochie bestemde tienden. In dit opzicht blijft de te vormen parochie Hogelande dus behoren tot het ambtsgebied van de rector van de moederkerk. Het gebruik van het woord kapel is daarmee verklaard.

Waarom voor deze rechtsverhouding is gekozen, is niet duidelijk. Misschien ontlopen de twee patronen van de Westmonsterkerk, de abdij van Middelburg en die van St. Paulus te Utrecht, op deze manier de noodzaak om als bezitters van het patronaatsrecht een onderlinge regeling te treffen ten aanzien van de uitoefening van hun gemeenschappelijke rechten bij de benoeming van de parochiepriester in Hogelande. Mogelijk ook weigeren zij als tiendbezitters een extra deel van hun tienden af te staan ten behoeve van de priester van Hogelande en blijft er geen andere mogelijkheid over dan deze priester als vicaris te laten meedelen in de tienden die te voren alleen voor de drie geestelijken van de Westmonsterkerk bestemd waren.

Opvallend in de oorkonde is de summiere vaststelling van de parochiegrens. Bepaald wordt dat het deel van de Westmonsterparochie dat ten westen ligt van de *Erenboudeswege* tot de nieuwe parochie zal behoren. Dat hier alleen de oostgrens wordt vastgesteld is van belang. Het kan haast niets anders betekenen dan dat in 1189 de afsplitsing van de parochies Koudekerke en Biggekerke van de Westmonsterparochie reeds een feit is, anders zouden ook aan de zuid- en westzijde de grenzen zijn aangewezen (21). De naam Erenboudsweg is ons uit latere bronnen niet bekend. Hoogstwaarschijnlijk is het de weg die op de kaart van de Hattinga's uit 1749/50 de oostgrens van Hogelande volgt en een zijweg is van de weg tussen Hogelande en Middelburg (zie kaart IV).

De oorkonde eindigt met de bepaling dat de klokkenluider die in de kapel dienst zal doen als loon voor zijn werk - waarschijnlijk is bedoeld jaarlijks, maar dat staat er niet - van elk gemet akkerland een handvol graan zal ontvangen. Dat dit meteen bij de stichting wordt geregeld geeft het belang aan van deze functionaris. Kennelijk is het de bedoeling de kapel onmiddellijk te voorzien van een klok die de bevolking bijeen kan roepen, waarschijnlijk niet alleen voor kerkdiensten maar ook voor profane zaken, zoals bij dreigende overstroming en ander gevaar. Het illustreert de centrale plaats die de kapel in de dorpsgemeenschap moet gaan innemen. Helaas weten wij niet hoe de oorspronkelijke kapel er uit heeft gezien : wat wij kennen is het

Dat de priester van Hogelande op den duur een zelfstandige functionaris is geworden, onafhankelijk van de rector van de Westmonster, blijkt uit diverse oorkonden uit de 14e eeuw, voor het eerst in 1325 (22). Het patronaatsrecht van de kerk van Hogelande is dan in handen van de abdij van Middelburg, hetgeen in die tijd onder andere betekent dat de abt kandidaten voor zowel de functie van parochiepriester als die van koster - de klokkenluider van 1189 - mag voordragen bij de vertegenwoordiger van de bisschop, de proost-aartsdiaken van de Dom te Utrecht. Waarschijnlijk is haar dit recht toebedeeld in de jaren 1266-1271, wanneer van de Westmonsterparochie, waar tot dan toe de abdij van St. Paulus te Utrecht en die van Middelburg samen het patronaatsrecht bezitten, de zogeheten Kloosterparochie wordt afgesplitst (23). Van deze nieuwe parochie wordt het ambt van parochiepriester permanent verbonden met de functie van abt van de Middelburgse abdij. Anderzijds heeft deze abdij sedert dien geen rechten meer in het restant van de Westmonsterparochie, zodat de splitsing het einde betekent van het gemeenschappelijk uitgeoefende patronaatsrecht van de abdijen van Middelburg en St. Paulus in deze kerk. Daarnaast zijn er sterke aanwijzingen dat de twee abdijen bij dezelfde gelegenheid ook hun rechten in de dochterkerken van de Westmonster hebben verdeeld, waarbij dan de kerk van Hogelande aan de abdij van Middelburg is toegewezen. Is dit inderdaad het geval, dan betekent dit tevens dat op zijn laatst in diezelfde jaren 1266-1271 een einde is gekomen aan de onderhorigheid van de priester van Hogelande aan de rector van de Westmonsterkerk.

Dat de twee abdijen als patronen van de moederkerk ook het patronaatsrecht in alle dochterkerken bezitten sluit aan bij de gangbare praktijk sedert de 12e eeuw, althans wanneer zoals hier de patronen geestelijke instellingen zijn. Zo ziet men de abdij van Middelburg het patronaatsrecht eveneens uitoefenen in de dochterkerken van Oostkapelle, Westkapelle en Souburg, en het kapittel van St. Pieter in die van Noordmonster. In de bisschoppelijke bevestigingsoorkonden voor de abdij van Middelburg uit 1235, 1247 en 1271 worden naast de moederkerken alle kapellen en dochterkerken bij naam genoemd en in de stichtingsoorkonde van de kerk van Oost-Souburg (1250) wordt aan de abt van Middelburg als patroon van de moederkerk uitdrukkelijk het patronaatsrecht toegekend, net zoals aan het kapittel van St. Pieter bij de stichting van de kerk van St. Laurens (1205) (24). Toch is het patronaatsrecht van de abdij van Middelburg in tal van kerken niet onomstreden en hetzelfde geldt voor het patronaatsrecht van de Utrechtse kapittels en de St. Paulusabdij in hun Zeeuwse kerken. De reden is, en dat sluit geheel aan bij de oorsprong van het patronaatsrecht en het oude eigen kerkrecht, dat de erfgenamen van de stichters van de kerken eveneens aanspraak maken op dit recht. Als zodanig ziet men in Zeeland vanaf de 13e eeuw de ambachtsheren van tal van parochies regelmatig in processen verwickeld met onder andere de abdij van Middelburg. Zo ook in Hogelande, waar zich tussen de ambachtsheren en de abdij problemen voordoen in 1325-1326, 1331, 1349 en 1358-1360 (25). Nadien lijkt men daar tot een vergelijk te zijn gekomen. Waarschijnlijk heeft de abt daarbij het patronaatsrecht weten te behouden, maar de ambachtsheren het recht gelaten hem bij vacatures kandidaten voor te stellen voor de functies van parochiepriester en koster.

Het is niet onmogelijk dat de ambachtsheren van Hogelande dit recht van presentatie ook al in een vroegere periode hebben uitgeoefend, dus in de tijd dat de rector van de Westmonster de priester van Hogelande nog benoemde. Naast voorbeelden van aanspraken van ambachtsheren op het volledig patronaatsrecht komen wij een dergelijk presentatierecht al zeer vroeg tegen, namelijk in 1208 in

Oostkapelle (26). Wanneer wat later de bronnen meer informatie geven, blijkt het recht veelvuldig voor te komen in heel Zeeland. Het zou betekenen dat al van meet af aan de ambachtsheren van Hogelande invloed hebben kunnen uitoefenen op de vervulling van de functies van parochiepriester en klokkenluider/koster.

Een dergelijke zeggenschap van de ambachtsheren bij de keuze van de te benoemen personen past geheel bij datgene wat men in 1189 in Hogelande en in diezelfde periode in vele andere Zeeuwse dorpen voor ogen heeft gehad. Samenvattend kan men dit karakteriseren als een streven naar grotere locale autonomie op zowel kerkelijk als wereldlijk terrein. Omdat de vorming van een vierschaarambacht alleen te verwezenlijken schijnt te zijn binnen het kader van een parochie, vermengt zich in een nederzetting de zuiver religieuze behoefte aan een eigen kerk met het verlangen naar meer locale zelfstandigheid op rechterlijk, met name waterstaatkundig gebied. Stimulerend op deze lokaal gerichte tendenzen werkt daarbij de voor Zeeland zo typerende ambachtssplitsing. Niet lang na het ontstaan van de regionale vierschaarambachten in de 12e eeuw zullen de ambachten van de afzonderlijke ambachtsheren daarbinnen al niet veel meer en soms zelfs minder hebben omvat dan een enkele nederzetting met de bijbehorende landerijen. Dit maakt, in combinatie met hun publieke functie de ambachtsheren tot de meest aangewezen initiatiefnemers bij de stichting van kerken en de vorming van locale vierschaarambachten.

Voor de ontwikkeling van het dorp in Zeeland is het complex van gebeurtenissen in de periode tussen circa 1150 en 1270 van essentieel belang geweest. Het betekent zoveel als het uitgroeien van kleine buurtschappen en woonkernen tot volwassen dorpen, gemeenten in de wereldlijke en kerkelijke zin van het woord, met in al die plaatsen de dorpskerk als zichtbaar centrum. Hogelande is hiervan slechts een voorbeeld, zij het wel een aardig voorbeeld. Want terwijl dit dorpje al lang is verdwenen en de meeste sporen van de historische structuur ervan bij de herverkaveling zijn weggevaagd staat hier nog altijd het symbool van het dorp bij uitstek : het restant van de dorpskerk.

Walcheren : Dit land ontstaan uit zilte vloed . . . . .

Kosmische en klimatologische effecten op het zeeniveau en hun relatie tot ontstaan en voortbestaan van het eiland Walcheren

W. G. BEEFTINK*

Zowel de inwoners als de badgasten weten ervan. Van de onverbiddelijke wisseling van hoog en laag water in de zee rondom. De inwoners in vroeger tijden waren vertrouwd met het zich vullen en weer leegtrekken van de getijdekreeken, havens en spuikommen die in het eiland staken. En nu nog leeft bij velen de herinnering aan het beurtelings overstromen en weer droogvallen van het in de laatste oorlog geïnnundeerde land. De badgasten, zij wachten op de reinigende vloed om de sensatie van de branding aan den lijve te beleven. En maken burchten van zand tegen het opkomende water. Of verdedigen de strandhuisjes wanneer een storm de vloed hoog opstuwt tegen de duinen.

Wat steekt er achter deze wisseling van hoog en laag water, van springtij en doortij? Hoe komen deze geweldige watermassa's in beweging en wat onderhoudt hun wetmatigheden? En hoe kan het gebeuren dat de vloedstanden steeds hoger worden, zodat landschap en cultuur voor hun voortbestaan de bescherming van duin en dijk steeds nadrukkelijker nodig hebben, terwijl in lang vervlogen tijden het eiland plaatselijk zelfs zonder dijken bewoonbaar was?

Deze vragen komen hier aan de orde, kortom het gaat over de eigenschappen en veranderingen, kort- en langlopend, van het getij, over de betekenis die het heeft gehad voor het ontstaan en de vormgeving van het Walcherse landschap en over de toekomst van die duurzame relatie tussen getij en eiland.

Het getij een kosmisch verschijnsel

Al van heel oude tijden af moeten kustbewoners er van geweten hebben dat de wisseling van hoog en laag water op zee gelijke tred houdt met de maanstanden. De astronomische precisie waarmee de neolithische mensen rond 3000-1200 v. Chr. bijvoorbeeld in Engeland (Stonehenge) en aan de Bretonse en Deense kusten hun stenen monumenten wisten te bouwen, verraadt een kosmische kennis die gemakkelijk in verband met het getij kon worden gebracht. Al deze kennis is met de ondergang van die volken verloren gegaan.

De oude Grieken, onze wetenschappelijke voorouders die overigens zulke voortreffelijke waarnemers van de hen omgevende natuur waren, hebben het verschijnsel van eb en vloed nauwelijks vermeld. Dat is begrijpelijk, want de Griekse wereld van de Middellandse Zee kent nauwelijks niveauverschillen die het gevolg van getijden zijn. Alleen in het noorden van de Adriatische Zee, bij Venetië en Trieste, neemt het getijverschil tot ongeveer 80 cm toe. Toen de Grieken en later de Romeinen op hun veldtochten ook de oceaankusten bereikten, bleek hun onbe-